

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
«Саглынская средняя общеобразовательная школа Овюрского кожууна»

«Принята»
на заседании
педагогического совета.
Протокол № 1 от
«30» августа 2023г.

«Утверждаю»
Директор школы:
Назытай О.М.
Приказ № 181 от
«31» августа 2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА ПЕДАГОГА

по төрээн (тыва чогаал) в 10 классе (ФГОС)

(наименование учебного предмета (курса))

базового уровня среднего общего образования

(уровень, степень образования)

на 2023-2024 учебный год

(срок реализации программы)

Саая Галина Кодуповна

Ф.И.О. учителя (преподавателя), составившего рабочую учебную программу

учитель родного языка и литературы, высшей категории

(преподаваемый предмет, квалификационная категория)

Тыва чогаалды өөрөдиринге тайылбыр бижик.

Тыва аас чогаалы, чечен чогаал чоннун чогаадыкчы салым-чаяанынның боттут көстүүшкүннери болур. Аас чогаалы тыва чоннун ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, болбаазырадып келген сөстун уран чүүлү болур. Оон эстетиктиг чанчылдарыңга даянгаш, делегейниң улустарының (эң ылаңгыя орус, моол) литератураларының үлегер-майыын эдерип, тыва чечен чогаал 20 чүс чылдыңн чээрбиги чылдарыңдан бээр боттанып келген. Амгы үеде тыва аас чогаалы болгаш литература Тыва Республиканың чонунун культуразының эң улуг доктаамал эстетиктиг чаңчылдарлыг уран чүүлү болу берген. Ол ам чонну чаагай чаңчылдарга, кижизидериниң, өгбелерниң алдарлыг төөгүзүн өөрениринин, келир үеге бүзүрөп болурунун идегелин быжыглаар чепсээ апарган. Ынчангаш тыва чогаалды оорөдиринин программазы ундезин (базовая) деннелге Тыва Республиканын Оорөдилге яамызының «**5-11 класстарга Программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаасайзырадылгазы. Тыва аас чогаалы болгаш литература**» деп номунга ундезилеп делгеренгей (развёрнутая) тургустунган.

Тыва чогаалды оорөдиринин сорулгалары, кылыр ажилдары.

Аас чогаалы болгаш литература кижилернин медреселин сайзырадырыңга, сагыш-сеткилин байыдарыңга, аажы-чанын хевирлээринге, чоннун чаагай чанчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар, ынчангаш оларны уран чуулдун оске-даа хевирлери-биле холбаштырып оорөтпишаан, дараазында *сорулгаларны салган*:

-Тыва улустун шаандагы болгаш амгы амыдыралы-биле, хосталга, аас-кежик дээш чоннун демисежип чораанын оореникчилерге таныштырар, тоогучу ёзу-биле угаап оорөдир.

-Россиянын хой националдыг улустарының акы-дунма харылзааларын, кожа-хелбээ чурттар, депшилгелиг чоннары-биле харылзааларын коргускен чогаалдар-биле чалыыларнын интернационалчы, патриотчу кижизидилгезин быжыктырар.

-Улустун аас чогаалының, литературанын курлавырларын аныяк салгалды чаагай идеалдарга, улусчу моральга, ужур-чурумга, торээн чуртунга, чонунга, тоогузунге чоргааралды, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга гуманисчи хамаарылгалыг болуруңга кижизидеринге ажыглаар.

-Тыва литература амыдыралга тура-соруктуг, омак-сергек, бурунгаар чуткулдуг, хей-аъттыг, куш-ажылга болгаш эстетикага кижизидип, ону алдаржыдып остуреринге чепсек болур.

-Улустун аас чогаалының, литературанын теоретиктиг билиглерин быжыг шингээтиргеш, оларны амыдыралга ажыглап билиринге оорөдир.

-Чогаалдарнын идеялиг утказын, уран-чеченин медреседип, уран номчулгага быжыг хандыкшылдыг болуруңга оорөдир.

-Уе-уеде тыва литературанын шиитпирлеп турганы хой айтырыгларын тыва чогаал эртемнин башкылаашкыныңга чаа чогаадыкчы, тывыңгыр, ханы билии, хей-аът кирикчи эрудициязы, бодунун улгерлиг чоруу-биле оореникчилернин дилеп тывар, сонургалдыг ажылдарын чедип алыр.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемнин утказы болгаш тургузуу

Тыва литературанын чогаалдарын оорөдирин дараазында чуулдерни барымдаалап шилээн:

-чогаалдарнын бедик идеяли, уран-чечени, амыдыралчызы, оорөдиглиг, кижизидикчи ужур-дузазы;

-тема аайы-биле хой талалы, тоогулуг болуушкуннарнын, амгы уенин амыдыралының чуулдеринин, болуушкуннарының таарымчалы;

-жанрларнын, стильдернин хой янзылы;

-оореникчилернин хар-назыныңга чогаалдарнын таарымчалы.

5-8 класстарнын программанын идея-темалыг принципти барымдаалап тургускан: Бойдус, шаандагы амыдырал, революция, патриотизм ... темаларын болуктээн.

Улустун аас чогаалынын кол жанрларын чоорту нарыыдадып хувааган, чогаал теориязынын эге, бодуун билиглерин ооредири программада кордунген.

5 класска ооренир чогаалдарнын болуктери:

-улустун аас чогаалы (тоолдар, улугер домактар, тывызыктар), улустун аас чогаалынга чоок чогаалдар (авторлуг тоолдар, баснялар);

-бичии уругларнын омур-хевирлерин коргускен чогаалдар;

-тыва улустун патриотчу сеткилин коргускен чогаалдар;

-акы-дунма улустарнын чечен чогаалдары;

8 класс-шилчилгелиг байдалда болганда тыва чогаалчыларнын элээн хой чогаалдары, оларнын тоогузу-биле холбаштырып тус-тузунда таныжар

9-11 класстарга тыва литературанын тоогузун, авторларнын чогаадыкчы ажылын, чогаалдын тоогузун, хогжулдезин холбаштырып тускай ооренир кылдыр кордунген.

9 класска тыва литературанын 1930-ги чылдардан амгы уе - чадага чедир эрткен оруктары-биле тодаргай таныжар. Программа литература тоогузун уе-уенин кол сураглыг чогаалдары-биле аралаштырып ооренирин негеп турар

10 класска авторлар дугайында билиглерни, оларнын допчу-намдарларын болгаш сурагжаан чогаалдарын дамчыштыр алыр

11 класска тыва чогаалчыларнын ийиги болгаш ушку салгалдары-биле таныжылга уламчылаар.

9-11 класстарга чогаал сайгарылгалары-биле холбаштыр литература-теориялыг билиглер нарыыдаар

Программада кирген чогаалдар 3 болукке хувааттынган:

1. Албан номчааш, башкынын дузазы-биле сайгарып ооренир чогаалдар;

2. Немелде номчулгага хереглээр чогаалдар (5-7 кл.);

3. Класстан дашкаар номчуур, оореникчилернин эстетиктиг билиглерин байыдар чогаалдар. Оларны оореникчилер эки тура-биле шилип номчуур. КДН-га чугле программада кирген данзыдан ангыда, оореникчилернин хар-назынынга, ниити деннелинге тааржыр тыва болгаш Россиянын, делегей, акы-дунма хой националдыг литератураларынын тыва дылче очулдуртунган чаа номнарны башкы оореникчилерге ургулчу сумелээр.

5-11 класстарга тыва чогаал эртемин өоредириниң кол угланыышкыны, негелделери.

Аас чогаалы болгаш литература кижилернин медреселин сайзырадырынга, сагыш-сеткилин байыдарынга, аажы -чанын хевирлээринге, чоннун чагай чанчылдарын эдереринге аажок улуг салдарны чедирип турар, ынчангаш оларны уран чуулдун оске-даа хевирлери-биле холбаштырып ооретпишаан, дараазында угланыышкынныг негелделерни салган салган:

-аас чогаалы болгаш литература тыва школарда уран чуулдун оске-даа хевирлери-биле холбаштырып ыяап ооренир, башкылаар эртем;

-тыва улустун аас чогаалы болгаш литература Топ Азиянын болгаш оске-даа девискээрде чоннарнын литературалары-биле тудуш хогжуп, улусчу эстетиктиг принциптерге, реализмге ундезилеттингенин, уе-уеде тыва литературанын хой айтырыгларын, темаларын чогаалчы бурузу бодунун оскелерден ылгавырлыг уран-чечен аргалары-биле коргузуп турарын оореникчилерге билиндирер;

- тыва улустун аас чогаалы болгаш литературанын тоогузу нарын, оон оруунга шаптараазынар частырыглар турган дээрзин чогаалчы бурузун ооредип тургаш оюп эртпези чугула;

-тыва чогаалдардан ангыда, Россиянын болгаш делегей литературазынын тыва дылче очулдуртунган чогаалдарын база оореникчилернин хар-назынынга, ниити деннелинге тааржыр чаа унгулээн чогаалдарны башкы сумелеп, кады сайгарар.

-бистин чурттун улустарынын, классиктиг болгаш акы-дунма хой националдыг литератураларнын байлак чуулдерин шингээтирип, литературлуг, интернационалчы, шыдамык, кээргээчел, дыннангыр, хундулээчел кижилер кылдыр озеринге идигни бээр

5-11 класстарга тыва чогаал эртемин ооредиринин методтары, технологиялары.

Чечен чогаалды школага башкылаарынын 4 кол методтары бар, ынчангаи оларны ажыглаарын сумелеп турар.

Чогаадыкчы хамаарылгалыг номчулганын методу оореникчи бурузунун чечен состу чугаалап, дыннап, ажыглап билип чоруурун, оларнын сеткил-сагыжын доюлдуруп, литературлуг маадырларнын улгери ёзугаар ажыл-херектерге хандыкшылын куштелдирер, чогаалга салым-чаяанныг оореникчилерни чедип алыр. Сос бурузунге, фраза, домак бурузунге номчукчунун кичээнгейин негээр, бодалдарын ханыладыр, доюлдулар нарын ажыл: башкынын аянныг номчулгазы, оореникчилернин аянныг номчулгазы, тайылбырлыг номчулга, чогаал дугайында беседа, боданып харыы тывар айтырыглар салыры, бижип харыылаар онаалгалар бээр.

Бо методту ажыглап турар ойде оореникчилернин кылыр ажылдары: чечен чогаалды класска, бажынга номчуур, аянныг номчулга, идепкейлиг, кичээнгейлиг дыннаар, чогаалдын кезектеринин планын тургузар, созуглелдин утказын эдерти чугаалаар, созуглелди ажыглап сценарий тургузар, ооредилге ноунда чуруктарны кичээнгейлиг коор, чогаалга хамаарыштыр чуруктар чуруур, чогаал дугайында бодалдарын аас болгаш бижимел-биле илередир.

Дилеп тыварынын методунда - оореникчилернин ажыл-чорудулгазынын хевирлери коведеп, нарыыдап эгелээри, башкынын салган айтырыгларынга, онаалагларынга оореникчилер харыы тып ооренир. **Принциви**-бодунун тыпкан билии уттундурбас. Чечен чогаалды сайгарарынын аргаларын шингээтирери, состун уран чуулунун хоойлуларын билип алыры, чогаалды шугуумчулелдиг унелээринге ооредири.

Дилеп тыварынын методунда оореникчилернин кылыр ажылдары: башкынын салган айтырыгларынга, онаалгаларынга хамаарышкан цитатарны шинчилел ажылындарындан болгаш чечен чогаадан тып чыыр, чогаалды сайгара арак эдерти чугаалаар, цитатарын ажыглаар, бир чогаалды оске чогаал-биле деннеп тургаш теория болгаш оске эртемне-биле холбаштырып сайгаргаш, туннелин бижип илередир, чогаадыг бижиир, каталог ажыглаар, конспект кылыр, цитатарны тып,ушта бижиир, бижимел ажылдарга оларны ажыглаарынга чанчыктырар, улус мурнунга илеткелдин кылып, камгалап чугааланырынга ооредир.

Шинчилел методу-ооренген чогаалда кордунмээн айтырыгларны сайгарар, оореникчилернин бот-тускайлан чоруун илередир, шинчилекчи салым-чаяанын сайзырадыр база бир уре-туннелдиг чепсек. Шинчилел методунун туннели-илеткел, реферат, эртем ажылы, словарь, аудио, медиа, видео материалдар бооп болур.

Шинчилел методун ажыглап тургаш башкы оореникчилерге харыы негээр айтырыглар салыр, семинарлар темалары, илеткел бижиир, дыннадыг, презентация кылыр, номчаан болгаш сайгарган узундузунге чурук чуруур, программада кирбээн чогаалдар-биле деннелгелиг сайгарылгалар кылыр онаалгаларны бээр.

Дыңнадыг методу - чечен чогаал ооредиринин, оореникчилер кижизидеринин эн-не делгеренгей ажыглатгынып турар чепсек. Номнарда, сеткуулдерде, ооредилге номнарында, шугумчулелдиг материалдарда чогаал дугайында билиглерни бээр метод. Оореникчилер бедик шынарлыг, бугу талазы-биле бодап тургускан барымдааларга, эртемге, теорияга даянган харыыларны бээр ужурлуг. Бир чогаалды оске домей чогаал-биле деннеп сайгарарын, дыннадырын негээр. Оореникчилерни, дыннап, туннеп, бодап, шингээди ап чанчыгарынга кижизидер. Оске кижинин чугаазын кичээнгейлиг, шын, хундукелдиг билип дыннаарынга кижизидер.

Дыңнадыг методунга ажыглаар аргалар: чогаалчынын допчу-намдары болгаш оон чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын, чогаалга хамаарышкан ундезинниг, критиктиг

статьялар дугайында башкынын янзы-буру хевирлерлиг дыннадыглары (лекция, презентация, аудио, медиа, видео, коргузуг материалдары), кыдыраашка конспект кылыры, самбырага планнар тургузары, техниктиг херекселдерни (компьютер, экран, проектор, магнитофон. Интернет-ресурс) дээш о.о

Дыннадыг методун ажыглап тура башкы онаалгаларны амгы уенин амыдыралынга, ооредилге негелделеринге дуушкен бот тывынгыр чорукка ооредир онаалгаларны берзе чогумчалыг, ооредилге номундаайтырыглар ёзугаар онаалга бээр, чаа материалды меделдиг шингээдип алырын негээр, коргузуг материалдарынын янзы-буру хевирлерин кылырын, чогаалды катап-катап номчуурун сумелээр.

Дыннадыг методунга оореникчилернин кылыр ажылдары янзы-буру: конспект планы тургузар, ону бижииринге чанчыктырар, айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле харыылаар, илеткел, шинчилел ажылы кылыр, башкынын чугаазын идепкейлиг, киржилгелиг дыннаар.

Амгы үеде өоредилге херээниң чаа үе-чадазында «Чаа школа» деп программа школага башкылаашкынны бедик деңелге көдүрерин шынгыы негеп келгенде, чечен чогаал башкылаашкынының методтарыныү амыдыралчы ужур-дуказын улам улгаттырар. Башкы бүрузу чогаадыкчы ёзу-биле класстарга чогуур уезинде билдилиг ажыглаары, бодунун дуржулгазынга даянгаш, методтарны улам байыдары негеттинип турар

Календарь-тематиктиг планнаашкын 10 кл чогаал

№	Темазы	Шагы	Эртирер хүнү	
			планда	факт
1	Тыва литература XX вектиң эгезинде. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1	07.09	
2-5	С.К. Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.К. Тока «Араттың сөзү».	4	8.09 14.09 15.09 21.09	
6-10	С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктер: «Өскустун чалбвры» «Ынакшыл», «Чараш карак» «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Шүлүглел «Алдын-кыс»	5	22.09 28.09 29.09 05.10 06.10	
11	Ч.Т. Чечен чогаалдың кол-кол методтары	1	12.10	
12-16	С.Б. Пюрбюнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Күскү сесерликке», «Алды айның дүнезинде» «Чуртталганың аялгазы». С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	5	13.10 19.10 20.10 26.10 27.10	
17-21	О.К. Саган-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Дөспестер».	5	09.11 10.11 16.11 17.11 23.11	
22-27	Бадра Үжүней оглу Иргитиң (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».	6	24.11 30.11 01.12 07.12 08.12 14.12	
28-31	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».	4	15.12 21.12 22.12 28.12	
32-33	К.Ч. Тоюннуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».	2	29.12 11.01	
34	Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижии». Роман «Евгений Онегин»	1	12.01	
35	Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	1	18.01	
36-40	С.С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.С. Сюрюн-оолдуң	5	19, 25, 26.01	

	лирикасы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук».		01.02 02.02	
41-45	С.С. Сюрюн-оол роман «Тывалаар кускун».	5	8,9,15,16 22.02	
46-50	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».	5	23, 29. 02 01.03 07.03 14.03	
51	Ч.Т.Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы.	1	15.03	
52-56	М.Б. Кенин-Лопсан роман-эссе «Буян-Бадыргы».	5	21.03 22.03 4,5,11. 04	
57-58	Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнгөн», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».	2	12.04 18.04	
59	Ч.Т.Тыва литературада чечен чогаал критикасы	1	19.04	
60	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».	1	25.04	
61	Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».	1	26.04	
62	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1	02.05	
63	Тыва чогаалдың сайзыраарыга орус дылдыг чогаалчыларның салдары.	1	03.05	
64	Р.Г. Гамзатов «Төрээн дыл».	1	10.05	
65	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (Аржан Адаров) «Көшкүн чон».	1	16.05	
66	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1	17.05	
67	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1	23.05	
68	Литература- амыдыралдың көрүнчүү	1	24.05	